

LA PAGESIA BENESTANT A LA CATALUNYA CENTRAL L'EXEMPLE DEL MAS SANMARTÍ

CARME SANMARTÍ I ROSET

Aquesta tesi¹ estudia l'evolució d'un mas —des de les primeres notícies de què es disposa al segle XIII, fins a la transformació de la seva funció tradicional— a partir bàsicament del seu arxiu. La documentació escrita està reforçada per la informació que es desprèn de l'estudi arquitectònic de la casa i del material moble que s'hi conserva. L'existència de treballs publicats sobre la Catalunya central referents a les condicions de vida i de treball dels pagesos, les tècniques agràries, la producció agrícola i el seus rendiments, les relacions familiars, el funcionament dels masos, les relacions camp-ciutat, els sistemes d'endeutament pagès, etc., permeten plantejar ara l'estudi d'un mas amb una sòlida base bibliogràfica, a fi de puntualitzar, corroborar o ampliar les tesis que hi apareixen.² D'altra banda, dins del marc de la història agrària de Catalunya, creiem que té interès emprendre l'estudi del funcionament d'un mas, pel seu caràcter d'unitat bàsica de producció agrària i d'organització política a la Catalunya Vella, ja que existeixen poques monografies sobre masos.

L'interès d'aquesta recerca rau en l'intent d'analitzar el màxim nombre possible dels aspectes que configuren la vida d'un mas. Nosaltres abordem els següents:

- a. Les característiques geomorfològiques.
- b. El desenvolupament patrimonial, tant del béns immobles com dels béns mobles.
- c. L'organització del treball agrícola.
- d. La inversió del capital.
- e. Els drets senyorials i els impostos.
- f. Les relacions familiars.
- g. El creixement constructiu del mas.

1. La tesi ha estat dirigida pel Dr. Llorenç Ferrer i Alòs i es va llegir a la Universitat de Barcelona el dia 13 de gener de 1993.

2. Atès el gran nombre de publicacions que hi ha sobre la Catalunya central, relacionem solament les que apareixen més citades a la tesi: A. BARRERA, *Casa, herència y família en la Catalunya rural*, Madrid: Alianza Ed., 1990; A. BENET I CLARÀ, «Les quadres de Sant Pere i Sant Martí de Serrahima de Sallent», a: *Ausa*, Vic, 1976; J. FAUS I CONDOMINES, «Els capítols matrimonials a la comarca de Guissona». A: *Revista Jurídica de Catalunya*, Barcelona: 1902; L. FERRER I ALÒS, *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya Central*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987; L. FERRER I ALÒS et al., *Història del Bages*, Manresa: Ed. Parcir, 1988; FERRER I ALÒS et al. *Vinya, fil·loxera, propietat i demografia a la Catalunya Central*, Manresa: Centre d'Estudis del Bages, 1992; F. SOLÀ, *Història de Sallent*. Sallent, 1987; E. TELLO, «La utilització del cens a la Segarra del set-cents: crèdit rural i explotació usurària». *Recerques*, 18 (1986); I. TERRADES, *El món històric de les masies*, Ed. Curial, 1984; Íd. *El cavaller de Vidrà. De l'ordre i el desordre conservadors a la muntanya catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987; J. VIIÀ VALENTÍ, *El món rural a Catalunya*, Barcelona: Ed. Curial, 1973.

Cada un dels temes es planteja en el transcurs del temps i s'intenten estudiar els diferents aspectes amb la màxima amplitud cronològica possible; per això tenen molta importància les dates en aquest treball. El que interessa és esbrinar els canvis que s'han produït i els aspectes que no s'han modificat reflectits en el contingut i la redacció dels capítols matrimonials, dels testaments, dels inventaris o dels contractes, i també les innovacions graduals introduïdes en la producció i l'utilatge agrícoles, el progressiu creixement del patrimoni de la família, les alteracions en les relacions amb l'exterior, l'evolució de l'estratègia familiar pel que fa als casaments de l'hereu, les transformacions de les relacions entre els membres de la família, les diferents fases d'ampliació de la casa, la constant preocupació per vèncer la pobresa dels recursos hídrics, etc.

Considerem, a més, que l'anàlisi del mas Sanmartí pot ésser un referent per a l'estudi d'altres masos: alguns van evolucionar d'una manera semblant; d'altres van mantenir durant un temps una trajectòria similar, però al final no van poder impedir que l'endeutament obligués els seus propietaris a vendre'ls. El mas Sanmartí constitueix un exemple de mas benestant del Bages que, per la seva capacitat d'adaptació als canvis socials, econòmics i polítics, va sobreviure i progressar fins que les profundes transformacions del segle xx el van portar a una crisi de caràcter irreversible.

LÍMITS DEL TREBALL

Posar a prova les possibilitats que ofereix un arxiu de mas planteja limitacions d'entrada. Els problemes sorgeixen perquè la documentació que es conserva no és uniforme en cap dels camps que interessa investigar. De fet, des del segle xiii al segle xvii es conserven fonamentalment els papers que podien interessar els hereus, és a dir,

- documents que acreditaven els seus drets sobre el propi mas o altres masos i peces de terra que havien aconseguit o perdut per diferents vies: vendes, compres, capbreus, establiments...;
- èpoques de certificació de pagaments, sobretot de dots;
- capítols matrimonials i testaments dels hereus on consten reserves dels donants, voluntats i llegats testamentaris, nomenaments d'hereus i reconeixement de cobraments de dots.

Des del final del segle xvii, a més de conservar tots els papers que garantien la propietat del mas i demostraven l'evolució del patrimoni, van guardar documents molt més variats relacionats amb la globalitat de la vida del mas (obres de la casa, contractes, llibretes de comptes o de parcers...) o amb la família. En realitat, sembla com si haguessin decidit deixar constància escrita de més aspectes a partir del moment en què les activitats del mas es van complicar i resultaven més difícils de recordar.

És interessant observar el canvi de criteri dels hereus per decidir què calia conservar i l'evolució del tractament dels documents: a mitjan segle xvii els guardaven a les golfes i després, a partir del segle xviii, als calaixos dels mobles de l'habitació de l'amo. Des d'aquest moment es multiplica la documentació. Es conserven llibretes on consten els naixements i les defuncions³ dels hereus i d'alguns dels seus fills, llibretes de les obres que es fan a la casa, contractes privats

3. Cal remarcar la importància d'aquestes llibretes ja que no es conserven els arxius parroquials ni de Sant Martí de Serraïma ni de Sallent i, per tant, constitueixen l'única font d'informació sobre aquest tema.

amb els diferents treballadors del mas, comptes diversos, curiositats que volen fer constar, cartes a parents, llibretes de rabassaires, etc.

Però aquestes informacions no són contínues ni estan sistematitzades. I aquest és un dels aspectes que cal tenir present en aquesta tesi: s'ha tractat d'aprofitar al màxim la documentació pública i privada de què es disposa. Aquest fet ha permès tractar alguns temes amb una gran amplitud cronològica —és el cas de l'estudi del patrimoni i dels contractes matrimonials—. D'altres temes comprenen períodes més reduïts, ja que les informacions que se'n té són més puntuals. En aquest cas s'inclou, en general, tot l'apartat de temes econòmics i contractuals, que estudia essencialment els segles XVIII i XIX. La documentació sobre temes relacionats amb la vida quotidiana, l'educació dels fills i la vida religiosa, només permet fer-ne algun esment, sense poder-hi aprofundir més. D'altra banda, hi ha temes que no apareixen mai. És impossible, per exemple, saber quin va ser el volum d'ingressos procedent de la producció agrícola o quina era la posició de la família i les conseqüències per al mas de conflictes tan importants com la guerra dels Segadors, la guerra de Successió o les guerres carlines, atès que aquestes qüestions no s'esmenten en cap document.

ESTRUCTURA DEL TREBALL

En general, la primera feina que cal fer en investigar a partir d'un arxiu privat de mas és la de classificar i ordenar la documentació. És un treball laboriós a causa del gran nombre i diversitat de papers que s'hi conserva, al qual cal afegir-hi les dificultats paleogràfiques que presenten els documents més antics. A canvi, presenten el gran avantatge d'oferir informacions que solament es poden trobar en aquest tipus d'arxiu.

I no és fins després de realitzada aquesta tasca que es pot iniciar pròpiament la investigació: estudiar els buits documentals i iniciar la recerca en altres llocs.⁴ I aquesta també és una tasca treballosa, ja que no es busca una sèrie documental sinó documents relacionats amb una família en concret. Com és sabut, els protocols consultats no tenen índex fins a arribar al segle XVIII, cosa que obliga a examinar tot el volum per comprovar si hi ha o no algun document que interessi. D'aquesta manera, per mitjà de capítols matrimonials, testaments, concòrdies, censals..., s'ha aconseguit informació no solament sobre el mas i els hereus, sinó també sobre les vídues, els cabalers i les cabaleres. Convé remarcar que la documentació procedent dels arxius ha servit per completar els apartats referents a patrimoni, inversió de capital i família, però no aporta noves dades en cap aspecte relacionat amb contractes, producció agrària, tècniques de conreu i obres de la casa.

El treball s'estructura en deu capítols. Després d'una «introducció», el capítol «localització i descripció geogràfica», analitza les característiques geològiques de les terres del mas, els recursos hídrics de què disposa i les varietats que dominen la vegetació.

4. S'han consultat l'Arxiu Històric de la Ciutat de Manresa, l'Arxiu Municipal de Sallent, el Fons de Sant Benet de Bages a l'Arxiu de Montserrat, l'Arxiu de la Corona d'Aragó, l'Arxiu Episcopal de Vic i el Registre de la Propietat de Manresa.

El tercer capítol, sobre «evolució patrimonial», constitueix un dels apartats més ben documentats. Comprèn des del principi del segle XIII fins al segle XX i analitza el desenvolupament del patrimoni, tant de béns mobles com immobles, al llarg d'aquests segles. S'ha incidit en la relació que el mas tenia amb el monestir de Sant Benet de Bages durant l'edat mitjana i en els diferents mecanismes que els successius hereus practicaren per ampliar l'extensió del mas. La relació dels béns mobles s'ha fet a partir de l'anàlisi de quatre inventaris, corresponents als anys 1648, 1766, 1859 i 1972, que han permès estudiar com ha evolucionat l'interior de la casa.

En el capítol quart, «règim senyorial», s'aborda la relació de dependència del mas respecte del monestir de Sant Benet, atesa la seva condició d'alou.

Els dos capítols següents, «l'obtenció de la renda de la terra» i «l'ús del capital», estan dedicats als diferents tipus de contractes establerts entre els Sanmartí i els treballadors del mas, i a la producció agrícola. En el mas es conserven tres tipus de contractes, tots de caràcter privat: contractes de masoveria, contractes de rabassa i postfil·loxèrics pel que fa a l'explotació de la vinya, i contractes amb els diferents treballadors a jornal.

L'estudi que fem s'inicia en el segle XVIII, ja que no es conserva documentació anterior.

La part dedicada a la producció agrícola s'introdueix amb un estudi de l'extensió del mas i dels diferents usos que s'anaren donant al sòl. Després s'analitza el conreu de cada un dels principals productes conreats, tant pel que fa a tècniques com a producció, i es fa una anàlisi detallada del rendiment de la vinya. Al bosc se li ha destinat un apartat específic, atesa la importància que va tenir en l'economia del mas, sobretot en el segle XIX.

Un cop abordada la qüestió de la producció, s'analitza l'ús que es fa del capital al llarg del temps, és a dir, en quines activitats s'inverteix l'excedent agrícola. L'estudi es pot agrupar en dues parts. La primera tracta els sistemes d'endeutament pagès: el censal, la venda a carta de gràcia i el debitori. Malgrat que l'anàlisi es fa fonamentalment des de la perspectiva dels hereus Sanmartí, també s'hi inclouen les motivacions que porten els venedors de terres o cases a desprendre's d'alguna cosa seva o a demanar crèdits. L'exemple més complet és el del mas Iglesias de Sant Cugat del Racó. S'afegeix també un comentari a les inversions en vals reials realitzades al principi del segle XIX. La segona part es refereix als pagaments de llegendes i dotes als cabalers i cabaleres, i les repercussions que van tenir en l'economia del mas.

El bloc de capítols dedicats a aspectes econòmics es tanca amb un apartat que està dedicat als impostos a partir del segle XVIII, en el qual es tracten les talles i els impostos ordinaris i extraordinaris.

Un cop analitzats els aspectes patrimonials i econòmics, cal estudiar els protagonistes, és a dir, les relacions familiars dels diferents hereus. El capítol s'ha estructurat en tres parts. En la primera s'estudien les estratègies matrimonials tant dels hereus i les pubilles com dels seus germans i germanes, quines opcions s'escullen com a millors i l'evolució dels criteris al llarg del temps. La segona part tracta les relacions familiars, concretades en les fórmules seguides per evitar conflictes econòmics (reserves dels donadors i reserves de les vídues), i el rol de cada grup en el context familiar. Finalment s'examina el contingut de testaments de persones relacionades amb el mas: hereus, mestresses, cabalers i el d'un treballador de la casa.

L'últim capítol, «l'evolució de les edificacions», estudia les successives transformacions que ha experimentat la masia. Cal recordar que la casa no constituïa només la seu familiar i una part important del patrimoni, sinó que la seva evolució reflecteix la història de la família i del mas en conjunt. En la primera part s'analitzen els materials utilitzats i, també, l'aprofitament dels recursos hidràulics. Després s'aborden les etapes de construcció de la casa. L'estudi parteix de l'estat actual i n'elimina progressivament els elements no esmentats en els successius inventaris o referències documentals, començant pels més recents. El text va acompanyat dels plànols de cada etapa i d'un dibuix que en recrea la imatge.

CONCLUSIONS

L'anàlisi dels documents, completada amb les informacions procedents de les altres fonts, ens han permès elaborar una sèrie de conclusions:

El mas Sanmartí, a l'actual municipi de Sallent, apareix vinculat a la parròquia i a la Quadra de Sant Martí de Serraià com a resultat del procés de repoblació i de feudalització de la comarca del Bages en els segles x i xi. Tot i que es desconeix l'extensió que tenia inicialment, ja des del segle XIII devia ser dels més importants de la parròquia, atès que les primeres notícies que tenim atorguen als seus propietaris el càrrec de batlle del camarer del monestir de Sant Benet de Bages, titular del domini eminent. Durant aquest segle, els propietaris del mas es consideraven homes propis del camarer del monestir i li juraven fidelitat, mentre que en el segle XIV, a més d'homes propis, també es declararen afocats.

L'evolució del mas Sanmartí és la pròpia d'un mas benestant del Bages i, per tant, s'inscriu com un cas paradigmàtic, si bé amb característiques específiques, en la història general de la Catalunya rural entre els segles XIII i XX. Pràcticament les mateixes institucions, els mateixos mecanismes familiars, els mateixos conreus, els mateixos recursos financers, les mateixes solucions arquitectòniques i, a grans trets, els mateixos cicles econòmics que regeixen la vida del mas Sanmartí es troben en altres masos. La història de Sanmartí és, per damunt de tot, la d'un patrimoni familiar molt definit, que creix durant set segles i que en la seva part essencial es manté encara ara. Des de la política i l'estructura familiar fins a la casa i les operacions financeres, tot se supedita d'una manera constant i inalterada a la preservació del patrimoni.

Cal tenir en compte, però, que, si bé Sanmartí constitueix des de molt aviat un exemple de mas benestant al Bages, no representa pas la mitjana comarcal ni per la seva extensió ni per la seva evolució. El vessant paradigmàtic del cas apareix en l'anàlisi dels diversos mecanismes fets servir per construir aquesta notable línia de continuïtat. Són instruments corrents i coneguts arreu de la Catalunya interior, i concretament al Bages. Per explicar el lent però progressiu enriquiment dels Sanmartí, no cal buscar esdeveniments exteriors o extraordinaris com ara aventures militars, participació en el gran comerç mediterrani o atlàntic, personatges destacats, comportaments polítics o administratius premiats, ni res de semblant.

L'excepcionalitat del cas rau en el balanç final, és a dir, en el fet que durant gairebé vuit-cents anys una mateixa família hagi conservat el mateix patrimoni nuclear i que tots dos elements, patrimoni i família, s'hagin mantingut intactes fins als nostres dies. El fet diferencial s'ha de buscar

en el factor humà constant durant aquests vuit segles. Les nostres investigacions han palesat clarament que els successius hereus van saber aprofitar les oportunitats que se'ls anaven presentant per consolidar i augmentar el patrimoni, base de la seva riquesa. La percepció inalterable del patrimoni com a fonament de tota l'estructura productiva i familiar sumada a l'habilitat i prudència mercantil i financera dels Sanmartí, formen els dos eixos constants sobre els quals llisca tota la història del mas i de la família.

Ara bé, cal precisar els límits de l'afirmació que hem fet que Sanmartí era un mas benestant del Bages. Ser pagesia benestant a la Catalunya central vol dir tenir un mas de dimensions considerables i, en els períodes de màxima expansió, adquirir dos masos més, també força grans. Es disposava així, al final del segle *xx* —moment en què l'hereu Sanmartí figura com un dels més importants productors de vi de la comarca—, d'un total de quatre masoveries.⁵

Tanmateix, aquests períodes de clara expansió no poden dur a magnificar el potencial productiu i econòmic del mas Sanmartí. Si comparem aquestes dades amb les dels grans propietaris útils de les comarques gironines, les diferències esdevenen francament importants. En aquelles comarques es pot observar que la forta expansió experimentada al llarg del seu procés històric va impulsar l'enriquiment d'una sèrie de famílies, de les quals arribaven a dependre un gran nombre de masos convertits en masoveries. Aquesta situació els va permetre abandonar l'explotació directa de la terra per traslladar-se molt aviat a la ciutat i dedicar-se a la política o a activitats liberals diverses, mentre les propietats els proporcionaven les rendes suficients per poder-ho fer.⁶ Això no va succeir a Sanmartí fins al segle *xx* i per circumstàncies molt diferents.

Al llarg dels segles, els Sanmartí van utilitzar bàsicament tres mecanismes d'ampliació de les terres del mas:

a. Les aplevacions dels masos ròncecs després de la pesta negra, al segle *xiv*, i la Guerra Civil del *xv*. En aquest cas és clar que la gran crisi demogràfica i senyorial els va beneficiar.

b. Els matrimonis, celebrats durant els segles *xvi* i *xvii*, dels hereus amb pubilles que aportaven béns immobles, que van permetre que el mas assolís gairebé la seva extensió definitiva i que es disposés, al mateix temps, de terres separades del mas, utilitzables tant per liquidar les llegendades corresponents als cabalers i cabaleres, com per vendre, si calia, sense haver de sacrificar el mas central.

c. La inversió de capitals durant els segles *xviii* i *xix* en operacions relacionades amb l'endeutament pagès, fonamentalment els censals i les vendes a carta de gràcia. Així, es van assolir els límits màxims del mas i es van incorporar nous masos al patrimoni familiar.

En efecte, els primers increments patrimonials es van fer aplevant masos per mitjà d'establiments o incorporant noves terres amb casaments amb pubilles, però a continuació es va iniciar un període d'adquisicions temporals o perpètuas. Aquestes van ser possibles gràcies a l'increment de la producció agrícola del mas, aconseguit fonamentalment amb la millora de les

5. Dues de les masoveries es trobaven en el mas central i les altres dues eren els antics masos convertits en masoveries a partir del moment en què van ser adquirits pels Sanmartí.

6. ROSA CONGOST, *Els propietaris i els altres*, Vic: Ed. Eumo, 1990.

tècniques agrícoles i sobretot amb l'augment de les terres conreades pel sistema de la «rabassa morta». D'aquesta manera, el mas va gaudir d'una forta expansió que, iniciada durant la segona meitat del segle XVII, es va mantenir en una línia ascendent fins al final del segle XIX. En aquest període de temps els Sanmartí incorporen dos masos grans al seu patrimoni central, i al mateix temps la família millora les seves condicions de vida tant des del punt de vista material com cultural, com veurem més endavant.

L'estudi del mas Sanmartí ha permès indirectament analitzar diversos aspectes d'altres masos de la comarca. Deixant de banda els que canvien de mans a causa de les crisis baix-medievals i per qüestions d'herència —sobretot, per casaments entre un hereu i una pubilla—, s'observa, especialment a partir del final del segle XVIII, que un nombre sorprenent de masos amb una extensió mitjana i alguns de dimensions més respectables (a l'entorn de les 100 ha), entra en un procés d'endeutament progressiu que acaba amb la venda definitiva del mas. Sorpren que en una etapa de creixement econòmic no només al Bages, sinó a tot Catalunya, hi hagi un nombre tan gran de masos que no sàpiguen o no puguin utilitzar els recursos mínims per sobreviure.

I és en aquest punt on creiem que s'ha de tenir en compte un altre cop el factor humà, és a dir, les circumstàncies familiars de cada un dels masos —concretades en l'existència o no d'importants desballestaments domèstics per malalties, morts prematures dels hereus, manca de descendència, etc.— i l'habilitat i els coneixements dels respectius hereus per analitzar les situacions i actuar de manera adient. Si la resposta no és la correcta, llavors s'entra en una roda d'endeutaments de la qual en uns casos en poden sortir, però en molts d'altres pren un caire irreversible. De totes maneres, no es pot oblidar l'estat precari de la majoria de les explotacions, manifesta en la feblesa dels pagesos davant dels accidents històrics: la mort dels bous, una secada persistent, un augment de la pressió fiscal davant d'un conflicte bèl·lic o una inoportuna pedregada poden desestructurar un mas més o menys definitivament. Esbrinar les raons per les quals tants masos de dimensions considerables han de canviar de mans arreu del Bages podria molt ben ser un tema d'estudi que ajudaria a conèixer-ne millor l'estructura i les causes de la seva feblesa i, al capdavant, la història comarcal i catalana.

S'observa que la majoria dels masos que hem estudiat no disposava de diners, mentre que la possibilitat de fer operacions de crèdit està directament relacionada amb la possessió de diners líquids. Aquest és un aspecte que diferencia clarament uns masos dels altres, els més pròspers dels que ho són menys. A Sanmartí, sembla que fins al segle XVII no disposaven de capitals remarcables, mentre que en el segle XVIII sí que en tenien, d'acord amb les informacions que proporcionen els inventaris, mentre que la majoria de les altres cases no posseïa fons suficients ni tan sols per fer els pagaments de poc volum. D'aquesta manera, qualsevol liquidació en metàl·lic, per petita que fos, els obligava a demanar un crèdit en forma de censal o empenyorament de béns, o a vendre una part o tot el patrimoni. Cal no oblidar que, fins ben entrat el segle XIX, una gran part dels pagaments es feien amb productes, amb feina o transferint endeutament. Això no obstant, en alguns casos —per exemple, el pagament de dots, censos en metàl·lic, pensions de censals... o quan es volien fer operacions de crèdit— era imprescindible disposar de diners en metàl·lic. En conseqüència, es pot deduir que els Sanmartí van iniciar les operacions de crèdit i compra quan van començar a tenir capital, a partir de la segona meitat del segle XVII, en primer

lloc per la venda d'un dels masos annexionats, el mas Serrota d'Artés, i posteriorment, gràcies a l'augment de la producció agrària del mas.

Finalment, quan la descapitalització esdevé al mateix mas Sanmartí al començament del segle xx, l'hereu, igual que abans han fet els altres masos, es veu forçat a desprendre's d'una part dels béns immobles, és a dir, a alienar patrimoni sense reinvertir el capital obtingut de la venda, ja que aquest capital es convertia en aquell moment, en l'única renda familiar.

Si la situació es va mantenir sense canvis fonamentals durant 700 anys és perquè els Sanmartí van conservar una relació entre família i patrimoni de domini i preeminència del segon sobre la primera. En l'estudi veiem que tota l'estructura i l'estratègia familiars, i també la utilització dels mecanismes jurídics, des de les capitulacions matrimonials fins a les llegendes i els testaments, estan supeditats a la conservació i, si és possible, a l'increment del patrimoni. I també observem les formes emprades per evitar conflictes familiars que poguessin ocasionar problemes patrimonials, com són les reserves de les vídues, la regulació de la protecció dels germans solters i de les llegendes dels fills i filles cabalers.

En aquest context, la institució de l'hereu va ser la principal garantia de la supervivència i del creixement del patrimoni, de tal manera que no es pot parlar d'un d'aquests dos conceptes sense referir-se a l'altre. L'hereu és el dipositar de l'esforç fet per les generacions anteriors i el garant de la seva continuïtat. El matrimoni de l'hereu és, per tant, una qüestió que afecta tota la família, ja que a cada casament nou la situació econòmica del mas pot millorar o empitjorar segons les condicions de la unió. Ara bé, malgrat la preeminència de la figura de l'hereu, observem que és el conjunt de la família qui lluita per augmentar els béns del mas, atès que lògicament l'acumulació de riquesa repercutia després en el valor de les llegendes que els cabalers i les cabaleres rebien en el moment d'abandonar la casa pairal.

D'altra banda, l'anàlisi de les professions dels cabalers permet observar l'evolució que experimenta la seva sortida del nucli familiar: almenys fins a la primera meitat del segle xviii, part de l'excedent agrícola del mas es deriva, per mitjà de les llegendes dels cabalers, cap a activitats urbanes de transformació, afavorint la formació d'un grup de menestrals que s'instal·la en els nuclis urbans, disposant d'entrada d'un capital gens menyspreable. Però a partir de la segona meitat del mateix segle, s'abandona radicalment aquesta opció i els nois s'inclinen clarament per seguir estudis, sobretot eclesiàstics o de magisteri. D'aquesta manera disminueix el nombre de casaments i es deté el flux de capital cap al món urbà per mitjà dels cabalers. Fa la impressió que la família es reclou en ella mateixa, no solament des de la perspectiva de la renovació de les relacions amb noves famílies, sinó també amb estratègies que afavoreixen que les llegendes retornin al propi mas. El destí de les cabaleres, en canvi, va seguir la mateixa trajectòria de l'hereu: es van casar, gairebé sense excepcions, amb hereus de masos fins ben entrat el segle xix, moment en què també es van realitzar matrimonis amb industrials.

Fins a la segona meitat del segle xix, els hereus Sanmartí buscaven sistemàticament les noves mestresses entre les noies dels masos veïns. La industrialització de la conca del Llobregat va canviar aquesta tendència. La disminució del valor dels actius agraris i la valoració dels industrials va motivar que se substituïssin les joves del món rural per noies procedents del món urbà i industrial.

Tot i aquest canvi, no es va poder evitar — o fins i tot a la llarga se'n van assentar les bases— la gran crisi del primer terç del segle xx. Aquesta crisi es concretarà, d'un costat, en la pèrdua de la funció del mas com a primera residència i única font de recursos, i de l'altre, en la ruptura entre patrimoni i família. Al capdavant, el primer resulta insuficient per mantenir la segona i per proporcionar les inversions necessàries a fi de conservar i modernitzar el patrimoni i la seva explotació.

Des del punt de vista de l'activitat productiva, l'estudi ens permet observar que les condicions físiques del mas, caracteritzades bàsicament pel relleu accidentat, el sòl pobre i la manca de recursos hídrics, van obligar des del primer moment a fer-hi conreus de secà. L'equilibri tradicional entre els cereals, el bosc i la vinya es trenca en el segle xviii, quan la vinya esdevé el conreu dominant i el màxim generador d'excedents. El predomini d'alguns conreus no impedeix que la gran extensió del mas permeti a la família ser gairebé autosuficient fins als primers anys del segle xx, gràcies a la producció de cereals diversos, oli, vi, mel, hortalisses, farratges, teixits de cànem, fruits secs, bestiar divers —porcs, aus de corral, ovelles i cabres—, i també llenya, carbó, materials de construcció, etc. Els excedents, sobretot de vi, cereals i fusta, es poden destinar a comprar productes subsidiaris, que serveixen per completar l'alimentació i millorar la qualitat de vida, tant pel que fa a les comoditats de la casa com al nivell cultural. Els inventaris familiars citen alguns aliments no produïts al mas —per exemple, la xocolata o l'arròs—, objectes — com ara teles fines i coberts de plata— i una gran diversitat de monedes, i, ja al segle xx, llibres, mobles o guarniments.

El mas no era, en conseqüència, un món tancat, sinó que mantenia una relació constant amb l'exterior. Els contactes comercials eren, a més, una de les vies que permetien als Sanmartí conèixer i incorporar nous conreus i noves tècniques a les seves explotacions.

El caràcter obert del mas és palès en la majoria d'activitats que s'hi desenvolupen:

— els matrimonis, tant els dels hereus com els dels altres germans, exigien entrar en relació amb nous masos i noves famílies, que s'incorporaven immediatament a una complexa xarxa de relacions familiars i econòmiques. Aquestes relacions es poden allargar molts anys o durar solament una època, i ser substituïdes per altres de noves;

— els contactes amb el món exterior del mas proporcionen als hereus informació abundant sobre les possibilitats d'invertir els capitals acumulats. El préstec de diners per mitjà de la pràctica dels censals, les vendes a carta de gràcia i els deutoris els obligava a conèixer bé les oportunitats que els oferia el seu entorn immediat. I quan eren ells els qui demanaven fons, per fer-ho en les millors condicions possibles;

— els hereus Sanmartí van ser els dipositaris de càrrecs polítics en diverses ocasions. Concretament va ser batlle del camarer de Sant Benet de Bages durant l'edat mitjana, i del rei a partir de 1721. Això els va menar, d'un costat, a estar informats de la situació general del país i, de l'altre, a ser bons coneixedors de les persones i els masos sobre els quals tenien aquestes responsabilitats polítiques. Alguns dels grans esdeveniments històrics viscuts per Catalunya, com és ara la Guerra del Francès, van repercutir clarament en la vida del mas Sanmartí;

— la presència de jornalers provinents de llocs allunyats del mas, molts d'ells de fora de la comarca —del Berguedà, del Lluçanès o de la Cerdanya—, contribuïa a fer més oberta la vida del mas;⁷

— la formació dels hereus i dels cabalers, almenys des del segle XVII, fora del cercle familiar —gairebé sempre centres eclesiàstics o en seminaris— posava els elements joves en contacte amb el món exterior i amb ciutats amb tradició cultural i intel·lectual, com per exemple Moià, Vic i Cervera.

D'altra banda, la història del mas Sanmartí constitueix un compendi de règims de propietat i, per tant, un bon exemple per comprovar les múltiples relacions que hi havia entre la pagesia catalana i la terra, i les transformacions d'aquestes relacions en el decurs dels segles. En un mateix espai geogràfic, relativament reduït, hi conviuen el domini eminent que tenia el monestir de Sant Benet de Bages com a senyor alodial i jurisdiccional; el domini útil cedit pel monestir als successius hereus Sanmartí, domini que els permetia prendre tota mena d'iniciatives en ordre a la producció i que, a més, es va anar enfortint fins a esdevenir propietat privada; la cessió de la propietat útil dels Sanmartí a favor dels rabassaires, a partir almenys del segle XVIII, a canvi d'una part de la producció i la col·laboració en el pagament dels censos; l'arrendament de terres als masovers, en règim de parceria i amb dret de residència, però sense cap dret sobre la terra; i finalment, la contractació de jornalers a canvi d'un sou, sense que existís cap més relació amb la terra que el seu treball. Les opcions seguides pels Sanmartí de cedir part de la propietat útil de terres abans no cultivades al rabassaires, llogar treballadors a canvi d'un jornal i, més tard, arrendar a masovers l'explotació de part dels camps, van constituir una de les bases de l'enriquiment del mas.

La mateixa construcció de la casa també va evolucionar al ritme de les exigències del patrimoni. L'anàlisi de les diverses etapes de creixement mostra que les ampliacions es realitzen d'acord amb les necessitats de cada moment. El, sens dubte, petit nucli inicial va anar augmentant amb noves crugies per adaptar-se a les exigències de l'explotació, de manera que, en el segle XVII, la casa ja havia experimentat un creixement pel costat nord. Però les obres més importants es van dur a terme durant el segle XVIII i principi del XIX, època en què es construeix un celler i les dues galeries, s'engrandeix la cuina i s'aixeca la teulada. Les obres posteriors se centren en la construcció de la masoveria i d'alguns edificis annexos.

Sanmartí era un mas que produïa fonamentalment cereals, oli i vi. Això feia que, a diferència dels masos en què dominava un sol conreu, calguessin unes instal·lacions més complexes —unes bones golfes i un bon celler— per respondre a l'expansió dels esmentats conreus i poder emmagatzemar les eines i les collites. En contrast amb alguns masos cerealistes que es «començaven per la teulada», atesa la importància de les golfes per desar el gra, el mas Sanmartí evolucionà i adaptà el conjunt de l'edifici als productes de les seves terres de conreu. Per aquesta raó, quan es decideix ampliar les terres destinades a vinya, l'estructura de la masia es modifica, s'hi edifica un celler nou i ampli i es construeix una premsa per al vi. I quan aquest celler resulta

7. Segons consta en una llibreta conservada a l'arxiu del mas titulada «Libra de soldadas i conductas de 1835 en avan», entre 1835 i 1872 passaren pel mas 219 treballadors. Hi havia, de mitjana, dotze assalariats contractats al mateix temps.

insuficient per encabir-hi les collites de vi, es fan tines noves, adossades o aprofitant diversos racons de la planta baixa. Alguns masos de la comarca que viuen una evolució semblant prenen un aspecte exterior similar.

L'estat actual de l'edifici, de típica estructura de coberta de dues aigües, galeries als extrems i voltada de corts, corrals i pallissa, a més de la masoveria adossada, no permet deduir-ne les influències romanes de què parlen molts autors en referència a les masies catalanes. El mas Sanmartí sorgeix del seu medi ambient agrari i evoluciona durant set segles, i la masia que ens ha arribat no pot ser interpretada exclusivament des de l'aspecte exterior, ni al marge de la seva història com a explotació agrària.

D'altra banda, els motius arquitectònics de caràcter decoratiu que s'hi incorporen a partir del final del segle XVIII i la introducció d'elements de planificació pràctica, com són l'ampliació de la cuina, l'augment del nombre de dependències i la racionalització funcional dels espais, evidencien la millora del benestar dels seus habitants i una elevació de qualitat de vida, que arribaria a la seva plenitud al final del segle XIX.

Al principi del segle XX, la família, al mateix temps que es produïa un procés d'alienació de les finques, va abandonar el mas com a residència fixa i es va traslladar a Sallent i més tard a Barcelona, on l'hereu, després de cursar estudis superiors, es va instal·lar com a professional. A partir d'aquest moment es va aturar la venda de béns perquè la família ara ja no depenia de les rendes del mas sinó dels ingressos professionals. En aquests anys, conreus tradicionals com l'olivera i la vinya van ser abandonats i el mas esdevingué fonamentalment una finca de bosc; solament van subsistir els camps de cereals. Finalment, la millora de les comunicacions accentuaren el caràcter de segona residència del mas Sanmartí. Avui el mas sembla haver posat punt i final a la seva llarga trajectòria com a nucli econòmic i humà rural, i com a pal de paller d'un patrimoni que s'havia estès per la comarca en el moment de màxima expansió.